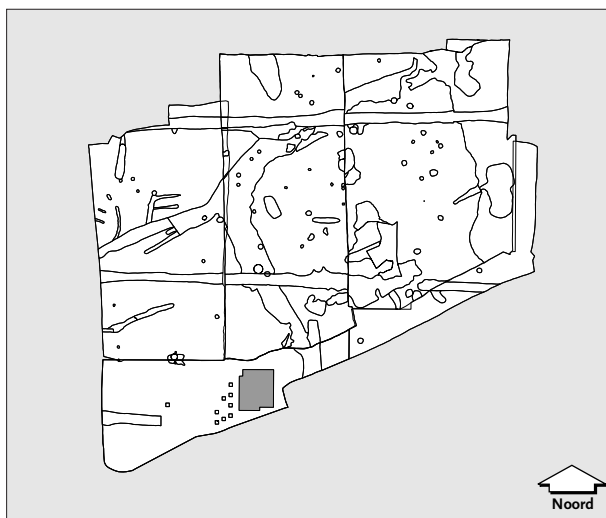

Een kampement van jager-verzamelaars van de Ahrensburg-traditie bij Hoogkerk

Marcel Niekus

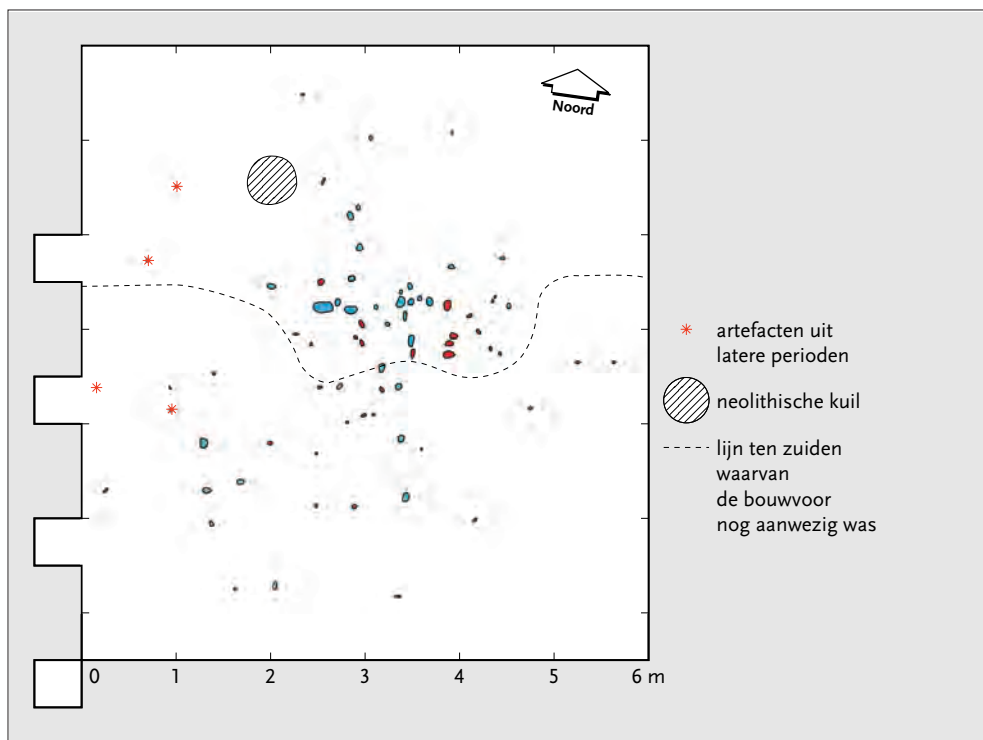
Inleiding

Tussen 1996 en 2000 heeft de Gemeente Groningen in samenwerking met de Stichting Monument & Materiaal archeologisch onderzoek uitgevoerd in de wijk Ruskenveen aan de oostkant van Hoogkerk (Gr.)¹. De reden hiervoor was onder andere de aanleg van het zuidelijke deel van de openbaar-vervoeras die de Peizerweg verbindt met de Friesestraatweg in het noorden. Als gevolg van dit grootschalige grondverzet zou het oostelijke deel van de rug van Tynaarlo, een van de vier ruggen van het Hondsrugsysteem, in dit gebied worden vernietigd en daarmee ook het archeologisch bodemarchief². Tijdens de opgraving bij de Zuiderweg, tussen 27 maart en 12 juli 2000, kwam ook een kleine concentratie met vuurstenen artefacten en natuurstenen aan het licht (afb. 1 en 2)³. De grote klingen en klingkernen maken duidelijk dat de vindplaats in de laatste fase van de oude steentijd, het Laat-Paleolithicum, gedateerd moet worden⁴.

Afb. 1. De ligging van de laat-paleolithische concentratie (werkput 18) binnen het opgravingsareaal van 2000.
Tekening: collectie Dienst RO/EZ.

1. Voor de resultaten van de campagnes verwijs ik naar de bijdragen van Kortekaas in *Hervonden Stad* 2-6 en 8 (1997-2001) en (2003).
2. Zie voor meer informatie over de geologie Huisman 2003.
3. De dagelijkse leiding berustte bij dr. J. Jelsma van Archeologisch Onderzoeks- en Adviesbureau 'De Steekproef'.
4. Met dank aan dr. J. Jelsma (De Steekproef), dr. D. Stapert (GIA) en drs. G.L.G.A. Kortekaas (Dienst RO/EZ) voor de aanvullingen en suggesties voor dit artikel, de heer H. Huisman (Natuurmuseum Groningen) voor de determinatie van de natuurstenen en mevrouw L. Johansen (Haren) voor de tekeningen van de (vuur)stenen en de plattegrond.

Afb. 2. Plattegrond van de ingemeten vuurstenen artefacten (rood) en de natuurstenen (blauw).
 Tekening: Lykke Johansen, Haren (met aanpassingen van de auteur) en Studio van Stralen.

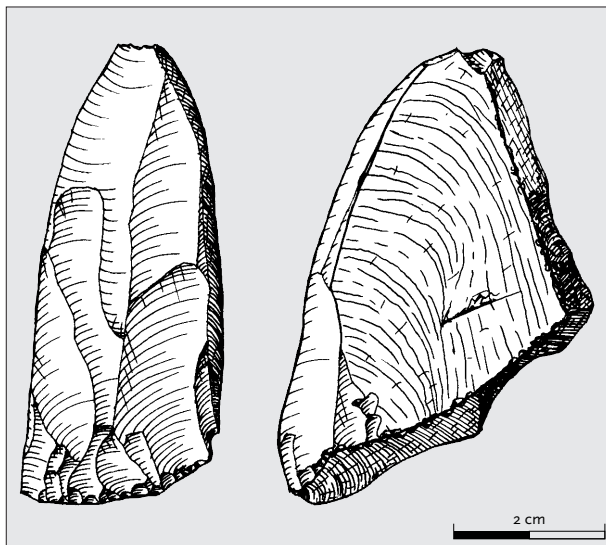
Ontdekking en opgraving

De eerste vondsten, waaronder een klingkern, kwamen tevoorschijn tijdens het machinaal verwijderen van de bouwvoor in het zuidelijke deel van de opgraving (afb. 3). Omdat het vermoeden bestond dat het om de resten van een kampeement uit de steentijd ging, werd de rest van het vlak (werkput 18 genoemd) opgegraven in vakken van 50×50 cm en het uitgeschaafde zand nat gezeefd (maaswijdte 4 mm) om zoveel mogelijk artefacten te bergen. Alleen in de zuidelijke helft van de opgravingsput was de bouwvoor nog aanwezig en werd ook dit pakket gezeefd. In totaal werd een oppervlak van bijna 42 m^2 opgegraven. De vuurstenen en natuurstenen die tijdens het schaven van het zand werden gevonden, zijn ingemeten (zie afb. 2). Op de plattegrond is duidelijk te zien dat we met een vrij kleine vindplaats te maken hebben. De maximale grootte van de vindplaats bedraagt ongeveer 5×5 m met daarbinnen een hogere dichtheid aan stenen en vuurstenen van ongeveer 4 m^2 .

De vondsten: vuursteen en natuursteen

Het vondstmateriaal bestaat uit vuursteen (284 stuks) en natuursteen (31 stenen en steenfragmenten met een totaalgewicht van 7 kilo en 1,7 kilo steengruis); houtskool werd niet aangetroffen. Lang niet alle vuurstenen zijn aan het Laat-Paleolithicum toe te wijzen. Zo zijn er enkele schrabbers gevonden die waarschijnlijk uit de midden-steentijd (Mesolithicum) of nieuwe steentijd (Neolithicum) dateren. Ook de meeste vuursteensplinters behoren waarschijnlijk tot late-

Afb. 3. Een klingkern van Ruskenveen. Dit verbrande exemplaar is een van de eerste vondsten, opgeraapt tijdens het aanleggen van het vlak.
Tekening: Lykke Johansen, Haren.

re bewoningsfasen⁵. Een kuiltje met lichtgrijze vulling dat enkele meters ten noordwesten van de concentratie is gevonden, dateert eveneens uit een latere periode van de prehistorie, vermoedelijk het Neolithicum⁶. Dit hoeft overigens helemaal geen verbazing te wekken gezien de vele mesolithische en neolithische artefacten die in de loop der jaren op de zandrug zijn gevonden.

Op basis van grootte en kenmerken van de vuursteen (kleur, glans, onzuiverheden en dergelijke), maar ook gezien de resultaten van het *refitten* was het mogelijk om de laat-paleolithische artefacten zonder problemen van jongere resten te scheiden. Het gaat om 51 stuks (42 uit het dekzand waarvan 35 ingemeten, 2 uit de bouwvoor en 7 waarvan de exacte locatie niet bekend is). Het feit dat de meeste laat-paleolithische vuurstenen en stenen in het dekzand zijn gevonden en dat het om relatief grote stukken gaat – de twee vuurstenen artefacten uit de bouwvoor zijn naar verhouding klein – is een indicatie dat de vindplaats niet erg is verstoord. Hoeveel materiaal er in de loop der tijd is verdwenen, is niet met zekerheid te zeggen maar de resultaten van het *refitten* en de heldere ruimtelijke patronen maken duidelijk dat dit niet erg veel zal zijn (zie onder).

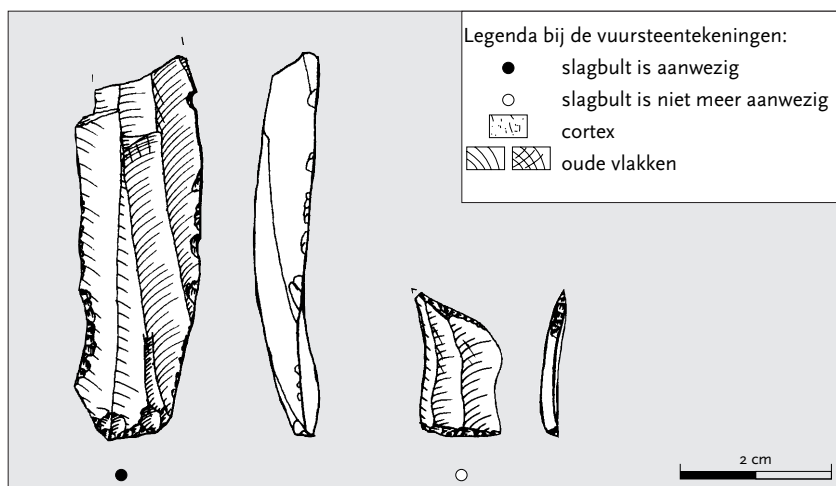
Zowel het geringe aantal artefacten als ook de samenstelling van de concentratie is opvallend (tabel 1). De meeste stukken vuursteen moeten we beschouwen als afvalstukken van vuursteenbewerking zoals kernen, klingen en afslagen. De enige twee artefacten die we als werktuig kunnen aanmerken, zijn een klingfragment (maximale lengte 5 cm) met een kerf en een asymmetrisch gevormde spits, ook wel Zonhoven-spits genoemd (afb. 4).

Er zijn slechts zes min of meer complete stenen, de rest bestaat uit hoekige brokjes of gruis. Voor zover te bepalen is ongeveer de helft van de stenen verbrand. De volgende gesteentesoorten zijn aanwezig: verschillende soorten graniet, amfiboliet, gneis en kwartsietische zandsteen. De samenstelling van het steengezelschap, vooral de zogeheten aplitgranieten, is kenmerkend voor de rug

5. Onder de ruim 130 vuursteensplinters (afslagjes ≤ 15 mm, niet op de plattegrond) bevinden zich geen exemplaren die we zonder twijfel aan het Laat-Paleolithicum kunnen toewijzen.
6. In de vulling van dit kuiltje is geen houtskool gevonden zodat een interpretatie als haardkuil niet erg waarschijnlijk is. Op andere delen van de zandrug zijn vergelijkbare kuiltjes gevonden, onder meer Kortekaas 2001, 20. Uit een van de kuiltjes in werkput 17 komt een scherp van Trechterbekeraardewerk, Ufkes 2001.

Artefactgroepen	Aantal	Percentage	Aantal verbrand
Afslagen	15	29	0
Klingen	15	29	0
Kernen	9	18	2
Blokken	5	10	3
Kernpreparatiestukken	2	4	0
Kernvernieuwingsstukken	3	6	0
Subtotaal afvalstukken	49	96	5
Werktuigen*	2	4	0
Totaal	51	100	5
* Kling met kerf	1		
*Zonhoven-spits	1		

Tabel 1. De samenstelling van de laat-paleolithische vondsten (inclusief fragmenten).

Afb. 4. Links: klingfragment, geretoucheerde kerf; rechts: Zonhoven-spits. Tekening: Lykke Johansen, Haren.

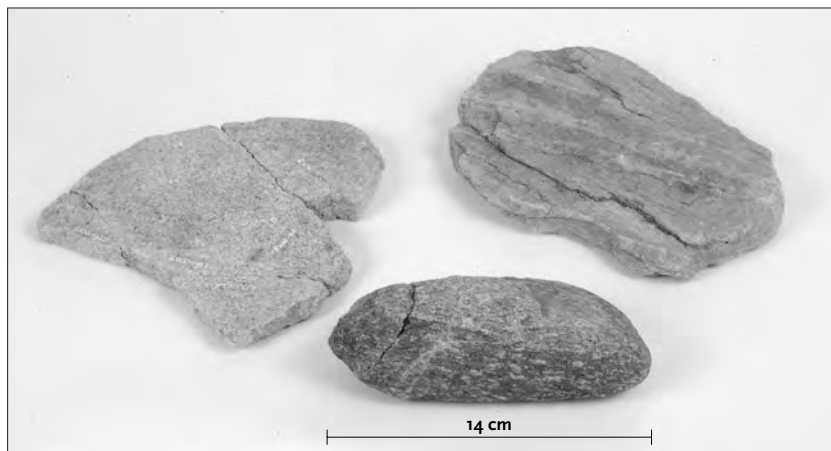
van Tynaarlo⁷. Er zijn twee complete plaatvormige granieten gevonden (afb. 5 rechts). Vergelijkbare platen kennen we ook van andere laat-paleolithische vindplaatsen zoals de Hamburg-vindplaats Oldeholtwolde in Friesland⁸. Op deze vindplaats lagen de platen in en nabij de haardplaats en de auteurs opperen de mogelijkheid dat ze werden gebruikt bij het roosteren van vlees of vis. De enige steen die we als werktuig kunnen benoemen, is een amfiboliet waarvan het uiteinde is gebroken, mogelijk door gebruik als klopfsteen voor het bewerken van vuursteen (afb. 5 onder).

Ouderdom van de vindplaats

De combinatie van een Zonhoven-spits met grote, relatief brede klingen zoals die van afbeelding 9 én klingkernen wijst op een datering in de Ahrensburg-tradi-

7. De natuurstenen en de ruwe vuursteenknollen zullen lokaal verzameld zijn uit keileem of keizand, Huisman 2003, 73.

8. Johansen en Stapert 2004.

Afb. 5. Drie natuurstenen van Ruskenveen. Links: *refit*groep 8; rechts: de plaatvormige graniets; onder: de mogelijke klopsteen. Foto: Jaap Buist.

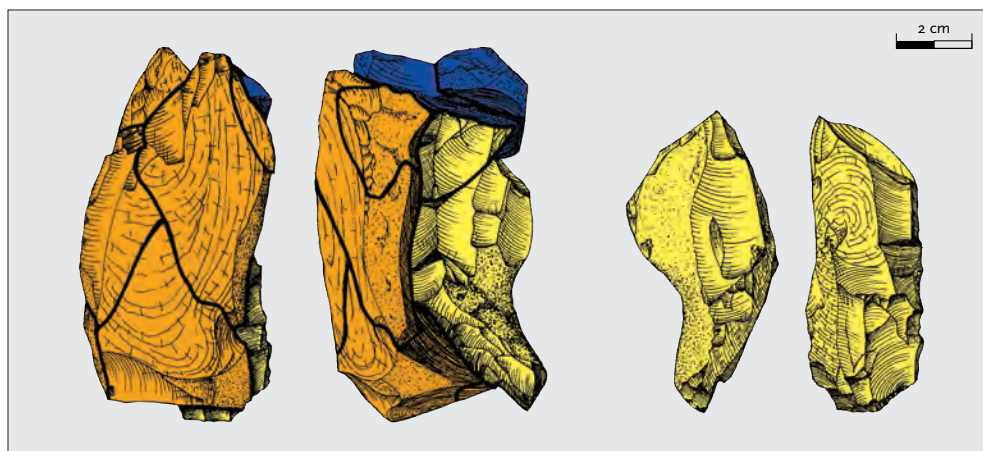
tie (circa 11 000-9 000 voor Chr.), de directe voorganger van het Mesolithicum. Deze toewijzing is vrij opmerkelijk te noemen omdat resten van de Ahrensburg-traditie in Noord-Nederland zeer schaars zijn. Tot dusver kennen we een handvol vindplaatsen, waarvan er slechts drie zijn opgegraven: Oudehaske (Fr.), Gramsbergen (Ov.) en als derde Ruskenveen! De vindplaatsen Oudehaske en Gramsbergen worden toegeschreven aan een late fase van de Ahrensburg-traditie, het zogeheten Epi-Ahrensburg, en moeten gedateerd worden in de eerste helft van het Preboreaal⁹. In tegenstelling tot de oudere fase van de Ahrensburg-traditie zijn steelspitsen nu zeldzaam of geheel afwezig en domineren 'microlithische' spitsen, waaronder Zonhoven-spitsen. De vuursteentechnologie van het Epi-Ahrensburg is nog wel duidelijk laat-paleolithisch van karakter en gericht op het produceren van grote klingen. Alles bij elkaar genomen is het zeer aannemelijk dat we ook Ruskenveen tot dit Epi-Ahrensburg moeten rekenen. Net als in het geval van Oudehaske en Gramsbergen zijn ook de vondsten van Ruskenveen ingebed in Jong Dekzand II en zullen ze dus niet ouder zijn dan het einde van de Late Dryas (11 000-10 000 voor Chr.).

Refitting van de laat-paleolithische vondsten

Doordat vuursteen variatie bezit wat betreft textuur, kleur en de structuur van de natuurlijke buitenkant (cortex) was het mogelijk om veel artefacten te passen aan andere artefacten. In totaal gaat het om 32 van de 51 laat-paleolithische artefacten, verdeeld over zeven groepen van passende artefacten. Er zijn vier 'groepen' die uit twee passende stukken bestaan, een groep van zeven, een groep van acht en een groep van negen passende artefacten. De overgebleven artefacten konden niet gepast worden maar de meeste behoren waarschijnlijk wel tot een van de groepen. Enkele grotere groepen worden hieronder kort besproken.

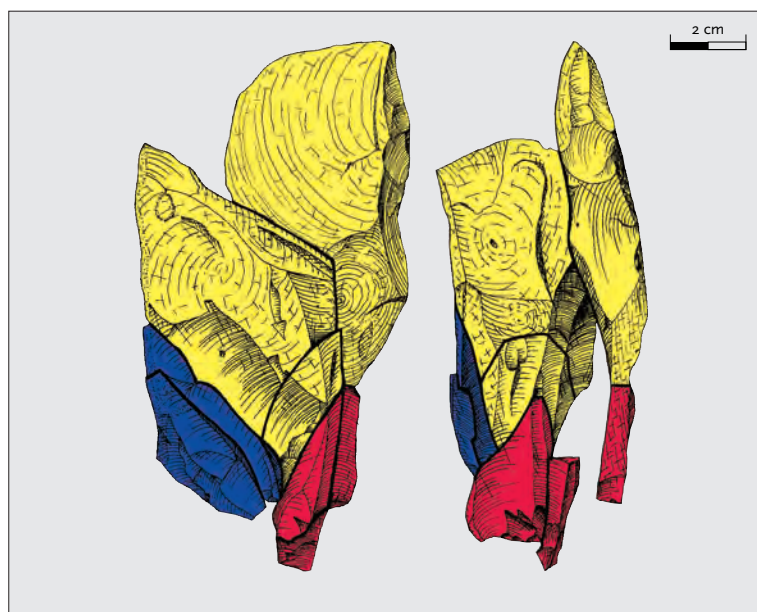
De grootste groep bestaat uit negen passende stukken (afb. 6). Op het eerste gezicht lijkt de fijnkorrelige, bijna glasachtige, vuursteen van goede kwaliteit te zijn maar schijn bedriegt. De vuursteenknol zat vol met vorstscheuren waardoor de maker veel problemen heeft gehad om bruikbare klingen te slaan. Al tijdens

9. Johansen en Stapert 1997/1998.

Afb. 6. De grootste groep (nummer 2, negen stukken). Links: voor- en zijaanzicht van de kern (geel) met alle passende fragmenten (oranje) en (preparatie) afslagen (blauw); rechts: alleen de klingkern van twee zijden gezien.

Tekening: Lykke Johansen, Haren.

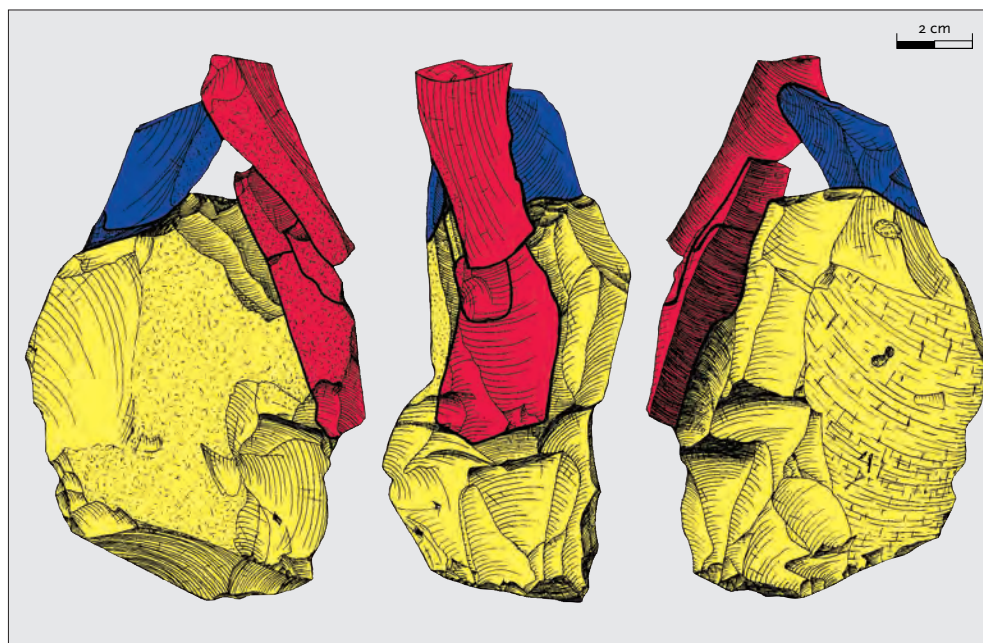

Afb. 7. Groep 4 van twee zijden bekeken. Het is duidelijk dat de kern in verschillende stukken (geel) uit elkaar is gespat tijdens de bewerking (geëxplodeerd). De preparatiestukken zijn aangegeven in blauw, de beoogde producten in rood.

Tekening: Lykke Johansen, Haren.

een van de eerste stadia van bewerking, het verwijderen van de cortex van de vuursteenknol, is een groot deel van de steen uit elkaar gevallen langs vorst-scheuren. In een later stadium ging het weer mis; een deel van de kern brak af. De bewerker heeft nog geprobeerd om de kern te repareren maar is daar niet in geslaagd en heeft verdere bewerking op moeten geven. De gelukte klingen zijn niet teruggevonden en waarschijnlijk meegenomen naar elders.

De op één na grootste groep bestaat uit acht artefacten (afb. 7). Ook dit stuk vuursteen was van slechte kwaliteit met als gevolg dat de kern tijdens de bewerking in meerdere stukken is gebroken. Veel goede klingen zal de kern niet heb-

Afb. 8. Groep 3 van drie zijden bekeken. Op deze kern (geel) passen vier, deels gebroken, klingen (rood) en twee mogelijke preparatie- of vernieuwingsstukken (blauw). Tekening: Lykke Johansen, Haren.

Afb. 9. Kling van een afwijkende vuursteen-soort, bestaande uit twee passende fragmenten (groep 5). Tekening: Lykke Johansen, Haren.

ben opgeleverd. Er zijn nog tien andere artefacten die zeer waarschijnlijk van de zelfde knol zijn geslagen maar niet gepast konden worden.

De derde groep bestaat uit een grote kern (ruim 530 g) met klingen en afslagen (afb. 8). Tijdens de laatste gebruiksstadia van de kern is het de bewerker niet meer gelukt om regelmatig gevormde grote klingen te slaan en is de kern achtergelaten.

Twee passende klingfragmenten hebben een totale lengte van 7,3 cm (afb. 9). De kling is gemaakt van een beige-grijze vuursteensoort die verder niet op de vindplaats voorkomt. Waarschijnlijk is de kling naar de vindplaats gebracht, ter plekke gebruikt en gebroken, en vervolgens afgedankt. De beide werktuigen van afbeelding 4 zijn vermoedelijk ook 'importstukken'; ze passen niet aan andere artefacten.

Omdat de natuurstenen sterk gefragmenteerd zijn, was het niet mogelijk om veel materiaal te passen. De enige passers zijn vijf fragmenten van een graniet die samen een groot deel van een plaatvormige steen vormen (zie afb. 5 links). De meeste fragmenten van deze plaat lagen dicht bij elkaar (gemiddelde afstand 36 cm).

Ruimtelijke patronen en een hypothetische reconstructie

De ruimtelijke verspreiding van verschillende verschijnselen is weergegeven in de kaartjes (zie afb. 2, 10-12)¹⁰. De dichtheid aan vondsten is zeer laag, gemiddeld slechts één of twee voorwerpen per vak. Het maximale aantal stenen per vak bedraagt zeven stuks, terwijl het 'rijkste' vuursteenvak slechts drie artefacten telt. De grootste dichtheid aan (vuur)steen bevindt zich ongeveer in het midden van de verspreiding, over een oppervlak van maximaal 2 x 2 m (afb. 10).

De drie ingemeten kernen liggen allemaal in het centrum van de concentratie, en de meeste *refit*lijnen bevinden zich ook in dit gebied (afb. 11). Waarschijnlijk is hier aan vuursteenbewerking gedaan en zijn de afvalstukken blijven liggen. Dit is een goede indicatie dat de vindplaats kortstondig is bewoond; bij langdurig bewoonde nederzettingen zien we vaak dat kernen worden verwijderd (weggegooid) uit het centrum van de concentratie en terechtkomen in de randzone van de nederzetting.

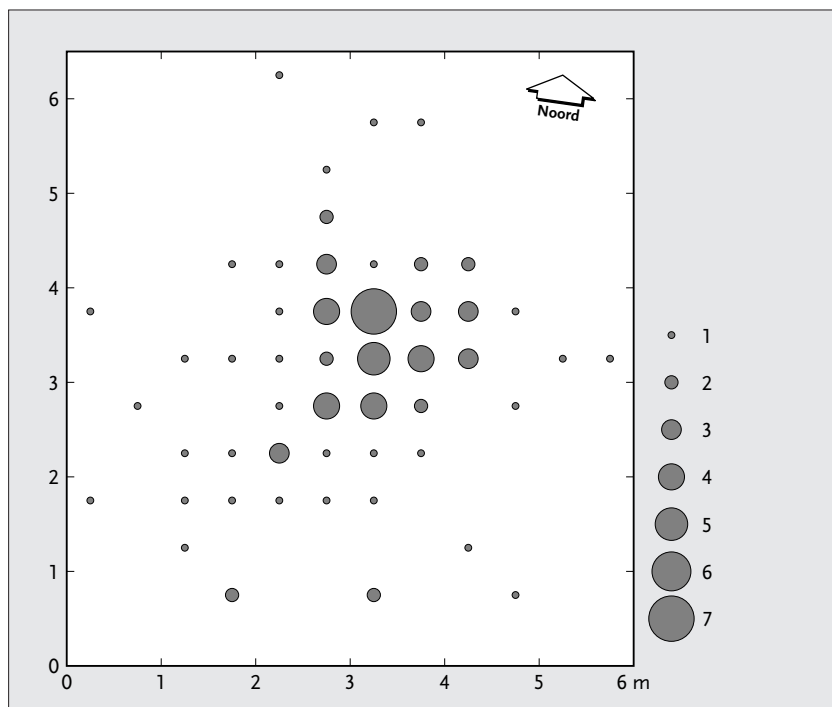
Hoewel er tijdens de opgraving geen duidelijke haardplaats aangewezen kon worden – houtskool is immers afwezig – lijkt er toch een vuurtje te zijn gestookt. Vier van de vijf verbrande vuurstenen en de meeste verbrande natuurstenen zijn in het centrum van de concentratie gevonden; vermoedelijk heeft hier de haard gelegen (afb. 12).

Al met al geven de bovengeschetste patronen een helder beeld van een kortstondig verblijf meer dan 10 000 jaar geleden en kunnen we, uiteraard met de nodige voorzichtigheid, de volgende reconstructie maken (afb. 13). Het 'brandpunt' van de nederzetting was de haard. Direct ten zuiden ervan lag de enige plek waar vuursteen werd bewerkt. Daar zullen ook andere activiteiten hebben plaatsgevonden; in dit ruimere gebied (de *drop-zone*) liggen de meeste artefacten. Afvalstukken en stenen, deels afkomstig uit de haard, werden weggegooid naar de *forward toss-zone* aan de andere kant van de haard en waarschijnlijk ook in zuidelijke richting, naar de *backward toss-zone*.

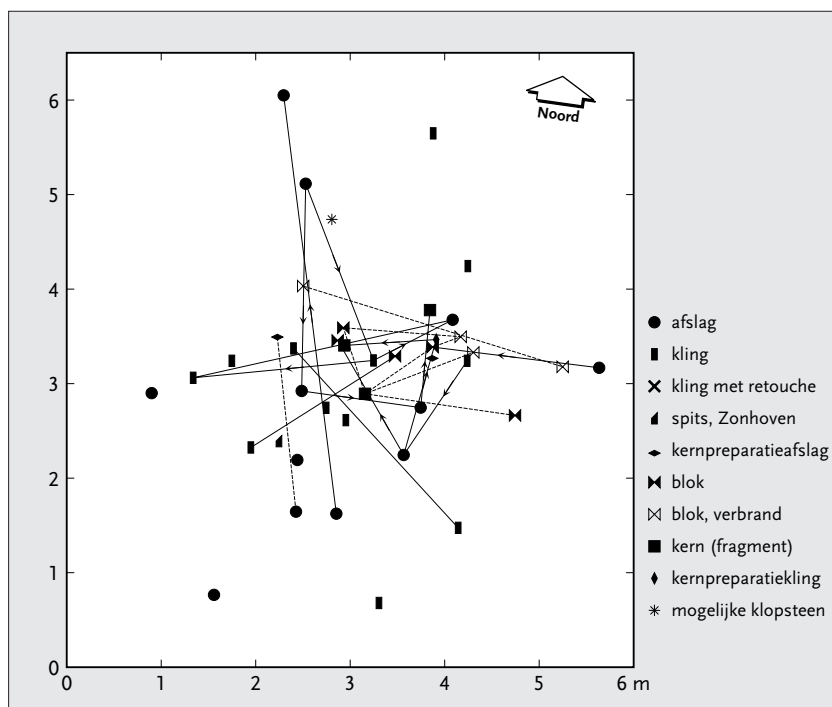
Een frappante parallel voor de vindplaats van Ruskenveen is die van een oudere laat-paleolithische vindplaats van de Hamburg-traditie op het AZG-terrein in Groningen¹¹. Zo heeft ook de AZG-vindplaats een doorsnede van niet meer dan 5 tot 6 m en is het aantal artefacten klein: 104 stuks, waarvan meer dan de

10. De afbeeldingen 10-12 zijn gemaakt met het programma Analithic (versie 1.0, 1998). Ten behoeve van de helderheid zijn de meest westelijke 'losse' vakken buiten beschouwing gelaten. In slechts een van deze vakken (vak 62) is een laat-paleolithische afslag gevonden.

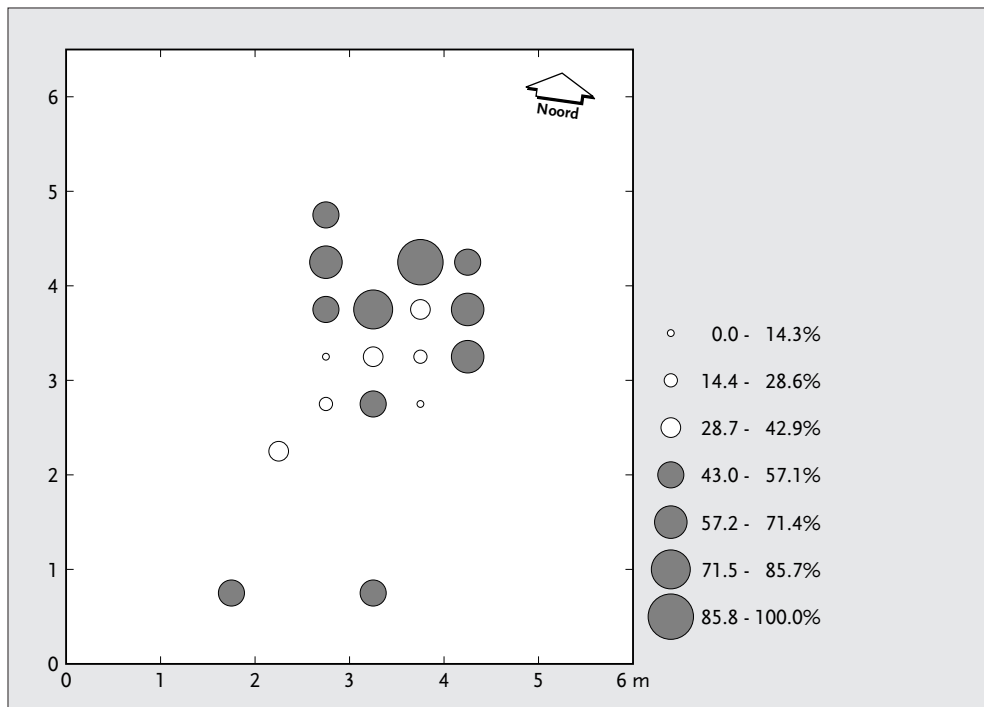
11. Kortekaas en Stapert 1993, 227.

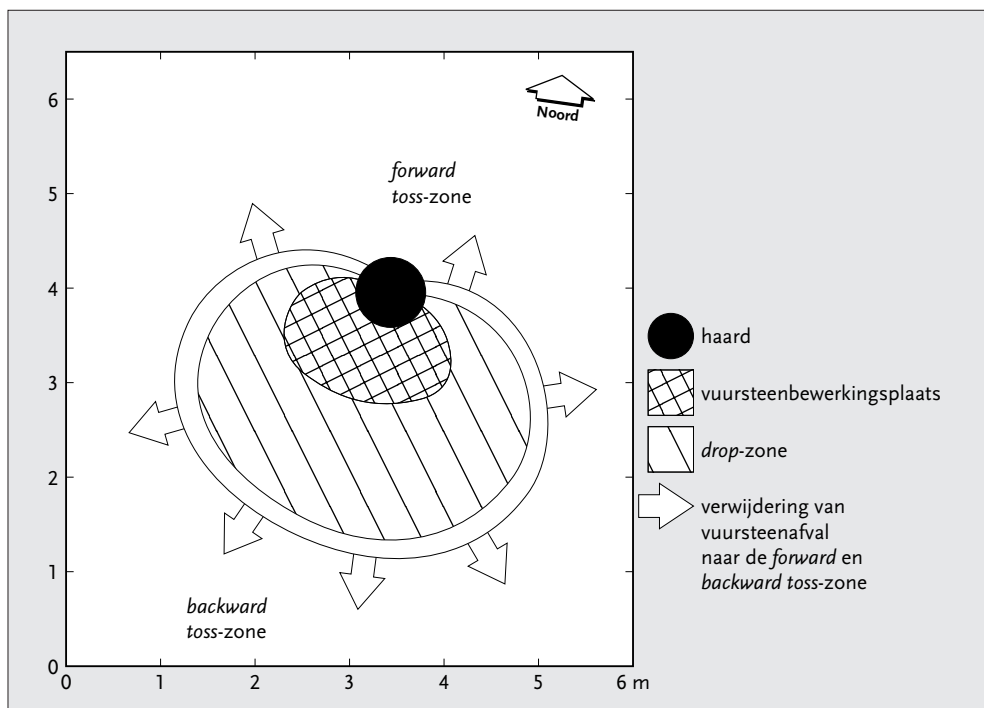
Afb. 10. Dichtheidskaartje (aantallen) van alle laat-paleolithische stenen en vuurstenen uit het dekzand.
Tekening: Marcel Niekus, Groningen en Studio van Stralen.

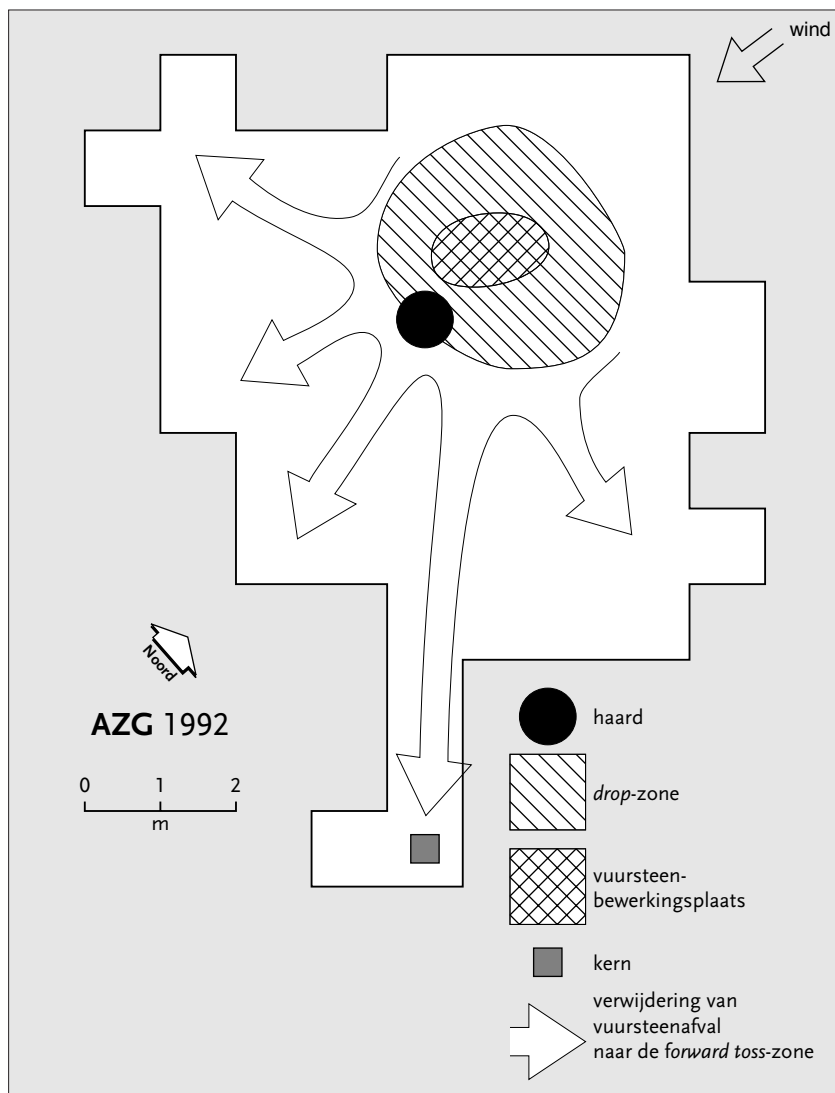
Afb. 11. Verspreidingskaartje van de ingemeten vuurstenen artefacten, de refitlijnen tussen passende fragmenten en de mogelijke klopsteen. Tekening: Marcel Niekus, Groningen en Studio van Stralen.

Afb. 12. Het aantal verbrande stenen en vuurstenen als een percentage van het totaal aantal per vak van 50 × 50 cm. Alleen vakken met meer dan één steen zijn gebruikt. Tekening: Marcel Niekus, Groningen en Studio van Stralen.

Afb. 13. Hypothetische reconstructie van de vindplaats met een schematische weergave van de ruimtelijke patronen. Tekening: Marcel Niekus, Groningen en Studio van Stralen.

Afb. 14. Kaartje met de interpretatie van de ruimtelijke patronen van de laat-paleolithische vindplaats van het AZG-terrein. Tekening: Studio van Stralen.

helft uit splinters bestaat. Er zijn daar slechts drie werktuigen gevonden: een combinatiewerktuig van een schrabber met steker en twee klingfragmenten met retouche. Een concentratie verbrand vuursteen wordt door de auteurs geïnterpreteerd als de resten van een oppervlaktehaard; stenen zoals bij Ruskenveen ontbreken. Het beeld dat de auteurs schetsen op basis van de ruimtelijke patronen is helder: een haardplaats met ten noorden daarvan één plek waar vuursteen werd bewerkt, een *drop-zone*, en een *forward toss-zone* aan de zuidkant van de haardplaats (afb. 14). De ligging van de zones wijst er volgens de auteurs op dat de wind uit noordelijke richting kwam. Omdat de situatie in Ruskenveen als het ware het spiegelbeeld vormt, zou tijdens de kortstondige bewoning een overheersend zuidelijke wind gewaaid kunnen hebben.

Het karakter van Ruskenveen staat in schril contrast tot enkele andere (Epi-) Ahrensburg-vindplaatsen, zoals Oudehaske en Gramsbergen, waar respectieve-

lijk 61 en 164 geretoucheerde werktuigen van allerlei typen zijn gevonden¹². Het hoge aantal werktuigen van Gramsbergen en de ingewikkelde ruimtelijke patronen op basis van *refitting* wijzen op een langduriger verblijf van een groep mensen, mogelijk één familie.

Ruskenveen en de AZG-vindplaats zijn ongetwijfeld veel korter bewoond, waarbij we moeten denken aan een periode van niet meer dan enkele dagen, mogelijk zelfs maar één nacht. Omdat er in beide gevallen geen aanwijzingen zijn voor gespecialiseerde activiteiten, bijvoorbeeld een oververtegenwoordiging van pijlpunten wat wijst op een jachtkamp, meen ik dat we Ruskenveen, net als de AZG-vindplaats, kunnen interpreteren als een doorgangskampje (*transit camp*) van een kleine groep mensen.

Literatuur

- Huisman, H., 'Waarnemingen aan het Hondsrugstelsel in de provincies Drenthe en Groningen' in: *Grondboor & Hamer* 3/4 (2003), 64-80.
- Johansen, L. en D. Stapert, 'Two Epi-Ahrensburgian sites in the northern Netherlands: Oudehaske (Friesland) and Gramsbergen (Overijssel)' in: *Palaeohistoria* 39/40 (1997/1998), 1-87.
- Johansen, L. en D. Stapert, *Oldeholtwolde. A Hamburgian family encampment around a hearth*. Lisse, 2004.
- Kortekaas, G.L.G.A., 'Jaarverslag archeologie in 2000' in: *Hervonden Stad* 6 (2001), 5-22.
- Kortekaas, G.L.G.A. en D. Stapert, 'Een jong-paleolithische vuursteenconcentratie in de stad Groningen' in: *Westerheem* XLII-5 (1993), 217-229.
- Ufkes, A., 'Een Trechterbekerscherv uit Ruskenveen in Hoogkerk' in: *Hervonden Stad* 6 (2001), 62-64.

12. Johansen en Stapert 1997/1998.